

Георг Ніколаєв

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ УТВЕРДЖЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УСРР (1919–1929 рр.)

На підставі широкої історіографічної та джерельної бази проаналізовано законодавчо-правове забезпечення радянською владою ліквідаційної політики проти опозиційних політичних партій України. Розглянуто основні правові джерела, що їх використовували більшовики у боротьбі з політичною опозицією в період становлення тоталітарної системи.
Ключові слова: ранній тоталітаризм, правова політика, більшовицька партія.

Розвиток конституційного процесу в сучасній Україні передбачає розв'язання низки проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного принципу політичного плюралізму, створенням умов для повноцінної реалізації політичних прав громадян. Одним із пріоритетних напрямків наукового аналізу в цій галузі є дослідження змісту, особливостей і тенденцій правового врегулювання питань, пов'язаних з формуванням та діяльністю політичних партій у переломні моменти історичного розвитку. Це дає змогу проаналізувати історико-правові аспекти ліквідаційної політики більшовиків щодо опозиційних партій у період раннього тоталітаризму (1919–1929 рр.).

Метою нашої статті є аналіз правової політики офіційної влади, спрямованої на встановлення політичної диктатури більшовицької партії в період раннього тоталітаризму.

В останні роки наші науковці активізуються щодо вивчення окресленого питання. Значним внеском у розробку проблем, пов'язаних з темою статті, стали праці В. Ченцова [1], М. Шитюка [2], С. Білошицького [3]. В них розкриваються причини виникнення сталінського тоталітарного устрою як у країні в цілому, так і на регіональному рівні, аналізуються питання еволюції тоталітарного законодавства. До проблематики становлення монопартійної системи звертається у своїх дослідженнях Р. Ветров [4]. Утім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження періоду раннього тоталітаризму, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

Захопивши владу, більшовики намагалися закріпити та посилити свій режим. Для реалізації означеної мети розробляли та змінювали законодавчі норми, на конституційному рівні закріплюючи основи тоталітарного суспільства. Загалом головні елементи радянської політичної системи сформувалися після поразки української революції 1917–1920 рр. До них належать, зокрема: керівна роль партії в системі державного управління, жорстка централізація суспільства, воєнізований тип побудови та управління органами влади, утвердження концепції партійної диктатури. Поряд з цим, В. Ленін неодноразово заявляв, що диктатура пролетаріату може реалізовуватися не інакше, як через його авангард. Тому, захопивши владу в листопаді 1917 року в Росії, більшовики з перших днів взяли курс на розбудову однопартійної системи. Юридично легалізувати цей процес мало радянське право.

Українська соціалістична радянська республіка (УСРР), утворена більшовиками у 1919 році на противагу Українській Народній Республіці, декларувала політико-правові принципи, ідентичні тим, що діяли в радянській Росії. На перше місце висувався принцип диктатури пролетаріату, до якого належав робітничий клас з незаможним селянством, над його “споконвічними поневолювачами” – капіталістами і поміщиками. Через що не допускали функціонування політичної системи на широкій багатопартійній основі. Відкидалися принципи демократії, парламентаризму, альтернативності ідей та конкурентної боротьби.

Під гегемонію більшовицької партії вибудовувалася система центральних і місцевих органів радянської влади. Згідно з Конституцією УСРР, ухваленою в 1919 році, до центральних органів влади, за аналогією з радянською Росією, належали Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВЦВК), Рада народних комісарів (РНК). Місцеву владу представляли губернські, міські, повітові, волосні і сільські ради. Саме на зазначені вище структури покладалося завдання правового оформлення політики більшовицької влади [5].

Панівну роль у правовому утвердженні радянського тоталітаризму відіграла ідея повної концентрації влади в руках керівної партії. Після жовтневого перевороту більшовицькі лідери неодноразово заявляли про перемогу т. зв. пролетарської революції, внаслідок якої влада перейшла до рук робітничого класу. Підкреслювалося, що це “необмежена ніякими законами”, чинна, “спираючись на насилля та підтримку всіх трудящих”, диктатура пролетаріату, яка функціонувала у форматі Рад.

Водночас на початках більшовики змушені були миритися з присутністю в Радах представників соціалістичних партій. А якщо ні, то можливість перемоги у цій війні, спираючись виключно на власні сили, виглядала утопічною.

Так, I Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився 4 грудня 1917 року в Києві, характеризувався чисельною перевагою українських соціалістичних національно-демократичних сил. Це змусило більшовиків з лівими есерами, які їх підтримували, лівим крилом українських соціал-демократів і меншовиками-інтернаціоналістами переїхати в контрольований більшовиками Харків та провести альтернативний захід.

Альтернативність соціалістичних партій вирізняла II Всеукраїнський з'їзд Рад, що розпочав роботу 17 березня 1918 року в Катеринославі. Серед делегатів були присутні: більшовики – 428 осіб, ліві есери – 414, безпартійні – 90 осіб, українські соціал-демократи та бундівці – 31 делегат, анархісти – 4 особи та максималісти – 3 представники [5].

На багатопартійній основі, хоча вже з істотною перевагою комуністів, проходив III Всеукраїнський з'їзд Рад 6–11 березня 1919 року, на якому було ухвалено першу Конституцію радянської України. Загальна кількість делегатів становила 1700 осіб, з них присутні на зібранні – 1588 осіб. Серед них – 927 комуністів, 456 прибічників, українських соціалістів-революціонерів – 37 осіб, лівих соціалістів-революціонерів – 38 осіб, прибічників лівих соціалістів-революціонерів – 50 осіб, безпартійних – 29, невизначеної партійної належності – 19, бундів – 11 делегатів, анархістів – 7, інтернаціоналістів – 6, максималістів – 5, Поалей-Ціон – 2, соціал-демократів – 1 особа [7].

Членами Президії ВЦВК в 1919 році стали українські соціалісти-революціонери Г. Михайличенко і М. Шумський, в 1920 р. – борьбист Є. Терлецький та інші.

Більшовицька партія зміцнює свої позиції в Україні, тому й зникає потреба у мінімальній демократизації роботи Рад, на протигагу першим Всеукраїнським з'їздам (1917–1919), що містили в собі елементи дискусії щодо шляхів дальшого політико-економічного розвитку України. Серед депутатського корпусу, крім комуністів, перебували представники альтернативних партій соціалістичного напрямку, поступово функції розв'язання політичних проблем перейшли до комітетів комуністичної партії. Найвищий (за Конституціями УСРР 1919 і 1929 років) орган влади в республіці лише підтримував запропоновані партійно-державною номенклатурою рішення, законодавчо регулюючи норми дальшого суспільно-громадського розвитку.

У такий спосіб закладалися правові основи під утворення монопартійної держави. Фактично однопартійні за складом з'їзди Рад, Центральні виконавчі комітети, по суті, ретранслювали волю вищого партійного керівництва, не звертаючи увагу на думку політичної опозиції.

Так, у травні 1920 року в Києві відбувся IV Всеукраїнський з'їзд Рад. Ситуація з кількісним представництвом партійного складу учасників засвідчувала повну перевагу більшовиків. У роботі вищого законодавчого органу УСРР кількість делегатів від КП(б)У становила 89,4 %, прибічників КП(б)У – 2,8 %, безпартійних – 3,6, лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) – 3,6 %, представників Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) – 0,6 %. Цілком логічно, що за такої кількісної переваги законодавчо-правові рішення могли ухвалювати лише ті, що відповідали інтересам однієї політичної сили – більшовиків. Ухвалене рішення про амністію не стосувалося осіб, звинувачених в “заколотницькій антирадянській діяльності”. Підсумкова резолюція закликала до “ведення безпощадної боротьби з куркульськими отаманами, контрреволюційними шпигунами та заколотниками” [8].

Остаточне “очищення” від присутності опозиційних партій відбулося на V та VI Всеукраїнському з'їзді Рад (у лютому та листопаді 1921 року). Згідно зі службовою запискою секретаріату КП(б)У, кількість представників “інших партій” характеризувалась як “поодинокі, мізерно мала”. У списку членів та кандидатів на входження до ВУЦВК представники альтернативних політичних сил відсутні [9].

У досліджуваній період основними правовими джерелами стають декрети Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК, Ради Народних Комісарів, ВЧК, накази народних комісарів, акти місцевих рад, циркулярні розпорядження органів безпеки і державної влади.

Одним із ключових структурних елементів партійно-радянської системи, спрямованим на боротьбу з “ворогами соціалізму”, вважали органи Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВНК). IX Всеросійський з'їзд Рад оголосив ідею вдосконалення функціональних повноважень надзвичайних комісій (НК), зорієнтовуючи її на суто політичні завдання. За прикладом Російської Федерації, Всеукраїнський ЦВК постановою від 22 березня 1922 року скасував ВНК, створивши на його базі Державне політичне управління. Його пріоритетними завданнями стали: боротьба з таємними і відкритими т. зв. контрреволюційними виступами (до яких належить діяльність “антирадянських” партій), бандитизмом, шпигунством, виконання спеціальних доручень губернських (пізніше окружних і обласних) виконавчих комітетів.

Зараховуючи альтернативні партії до лав “активних контрреволюціонерів”, органи ВНК видають відповідні правові постанови. Так, 28 жовтня 1920 р. Ф. Дзержинський завізував наказ “Про попередження білогвардійського повстання”, перші слова якого вказують на го-

ловних ворогів радянської влади: “Міжнародна буржуазія спільно з її російськими та іноземними агентами: правими та лівими есерами, поляками, меншовиками, анархістами та іншими бандитами – не відмовляється від наміру скинути радянську владу через підлив її з середини для здійснення своїх паразитичних та підлих планів...” Всеукраїнській надзвичайній комісії, як активному борцеві з контрреволюцією, негайно вжити низку заходів. Серед них: “Негайно приступити до арештів всіх контрреволюціонерів, щодо яких є інформація такого характеру: активні члени партії правих та лівих есерів, монархістів, кадетів, меншовиків та анархістів...” [10].

18 липня 1921 р. за підписом Ф. Дзержинського вийшло розпорядження до низових чекістських відділів з вимогою підготувати обґрунтування для остаточного виключення меншовиків з Рад. Альтернативні позиції соціал-демократів на суспільні процеси трактують як: “Висловлювання спотерігачів та помічників розрухи, хаосу та підбурювачів нового Кронштадту” [11].

Посилити боротьбу з есерами та меншовиками вимагала Резолюція Пленуму ЦК РКП(б) від 28.12.1921 р. На підставі доповіді Ф. Дзержинського ухвалено рішення: “Вирішити питання передачі до Верховного трибуналу членів ЦК партії соціалістів-революціонерів, справи меншовиків подати на розгляд Комісії Політбюро ЦК РКП(б) у складі товаришів Дзержинського, Каменєва, Сталіна”.

1920-ті роки стають періодом інтенсивної законодавчої та кодифікаційної роботи в радянській державі. Ухвалюють та набирають чинності цивільний, кримінальний, земельний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний кодекси тощо. З утворенням Союзу РСР на території України починають діяти загальносоюзні законодавчі акти, на основі яких розробляються закони і кодекси УСРР.

Головні завдання соціально-політичного розвитку країни періоду раннього тоталітаризму знайшли своє законодавче втілення у Конституціях Української соціалістичної радянської республіки, ухвалені ВЦВК 14 березня 1919 року, в Конституції СРСР 1924 року, поправках 1925 року до Конституції УСРР та у другій Конституції УСРР від 15 травня 1929 року. В них радянську владу проголошено “владою переможного пролетаріату та трудового селянства”, а експлуататорські класи, до яких належали і представники опозиційних партійних угруповань, позбавлялися політичних та багатьох громадянських прав. Передусім це стосувалося права вибирати та бути обраним до органів державної влади.

Глобальніше радянське законодавство, як і інші соціалістичні конституції, розробляло на основі практично повного відхилення від імплементації норм загальноприйнятих міжнародних конституційних систем (англо-американської та євроконтинентальної) з властивим їм жорстким правовим контролем конституційності законодавства і правочинної практики. Так, Конституції РРФСР (1918), УСРР (1919), УСРР (1929), СРСР (1924 та 1936), Угорщини (1919), Монголії (1940), як і змінена під час перебування при владі націонал-соціалістів Веймарська Конституція 1919 року, фактично нівелювали принципи народного суверенітету, розподілу влади, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Водночас законодавчо закріплювали належність влади т. зв. трудящим, керівну роль їхнього єдиного виразника інтересів – комуністичній партії і т. п. Внаслідок цього радянський конституціоналізм, що функціонував в умовах монопартійної політичної системи, призвів до затвердження адміністративно-командної системи, встановлення фактичного та правового свавілля, до формування тоталітарного політичного режиму з притаманним йому принципом свавілля влади.

Сформована на основі цих конституційних принципів законодавча система періоду раннього тоталітаризму породжує таке правове джерело, як “революційна свідомість”. Синонімом цьому виступає “правова свідомість мас” трудящих. Цими термінами оперують в офіційних документах. У збірці законодавчі акти УСРР № 22 за 1919 рік вказується, що судові рішення і вироки повинні відповідати т. зв. принципам соціалістичної правової свідомості. А в Інструкції Народного комісаріату юстиції УСРР “Про порядок амністії” від 01.11.1920 року мовиться, що вироки ухвалюються відповідно до революційної правової необхідності [12], що свідчить про нігілістичне ставлення більшовиків до норм державного права.

Окреслена правова база слугувала основою службової документації органів НК-ДПУ в боротьбі з альтернативними партіями. У Наказі ВНК про каральну політику чекістських органів від 8 січня 1921 року, разом з констатацією перемоги у громадянській війні та відсутності небезпеки буржуазного перевороту, головними потенційними ворогами називають представників опозиційних партій. Зокрема, йдеться: “Що нам загрожує на контрреволюційному фронті? Антантівське шпигунство, терористичні акти та підпільна організація правих есерів, яка намагається використати неврожай та голод у селі, спровокувати та об’єднати повстання куркулів... Всіх підозрюваних, які можуть узяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб правесерівського, меншовицького, махновського та тому подібного толку слід тримати на обліку, виявляти та перевіряти...” [13]

У березні 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову “Про меншовиків”. Відповідно до неї меншовики мають бути вилучені з усіх державних, професійних та кооперативних установ, де вони мають змогу спілкуватися з пролетаріатом. Дати директиву судовим органам, притягати за розповсюдження чи зберігання меншовицької літератури, притягати

до відповідальності, згідно з Карним кодексом, за статтею “контрреволюційна діяльність”. Створеній партійній комісії, до складу якої ввійшли В. Молотов, М. Бухарін, Й. Уншлихт, доручалося запровадити в життя політику суворої дисциплінарної відповідальності до місцевих партійних керівників, якщо в їхні апарати влаштовані навіть поодинокі меншовики [14].

Через те В. Молотов направляє шифрограму в ЦК КП(б)У з вимогою прозвітувати, як в Україні виконується рішення Політбюро ЦК РКП(б), які вжито заходи і який кількісний склад заарештованих меншовиків.

Відомчі реорганізації, спрямовані на підвищення ефективності у боротьбі з “антирадянськими силами”, відбуваються і в ГПУ.

До середини 20-х років ХХ ст. на усіх рівнях остаточно закріпився диктат партії над радами. З цього погляду правомірно говорити вже про партійно-державну владу, хоча за своєю функціональною спрямованістю партійна і радянська структури ще розрізнялися.

Разом з тим зворотним боком правового зачищення політичного поля, відсутність реальної альтернативи та можливості вільного голосування для всіх категорій виборців для більшовицької влади стало те, що вже в другій половині 1920-х років почалася стагнація та бюрократизація органів державного управління.

Навіть жорсткий контроль над волевиявленням, репресії опозиції, відсутність політичної альтернативи не робили у цей час підтримку більшовиків абсолютною. Серед різних верств населення, особливо селянства, поширювалося невдоволення владною політикою. Незважаючи на заборону діяльності опозиційних партій, популярністю користувалися їхні гасла щодо земельних питань, демократизації роботи Рад та інші. Показовими щодо цього є вибори до місцевих Рад другої половини 1920-х років.

Напередодні виборів до місцевих Рад 1927 року вже газета “Комуніст” наголошувала на “Необхідності поживлення роботи Рад... Внаслідок засилля бюрократизму та перекручення офіційної партійної позиції на місцях виникає нерозуміння політики більшовицької партії, створюється підґрунтя для поширення контрреволюційних настроїв...” [15]

Важко не погодитися з поглядами меншовиків, висловлених в емігрантській пресі, що вся передвиборча активність представляла епізод внутрішньої боротьби у Всесоюзній комуністичній партії. Партійна диктатура, неможливість участі у виборчих перегонах представників альтернативних партій повністю нівелювали ідею Рад робітничих та селянських депутатів як демократичного виразника волі пролетаріату та селянства.

Соціал-демократи наголошують, що навіть за даними газети “Правда”, кількість осіб, позбавлених можливості не тільки балотуватися, а й загалом брати участь у голосуванні в Україні, зросла від 1,4 % до 4,4 %. До категорії “залишенців” автоматично залічували всіх колишніх членів РСДРП України, які не ввійшли до лав КП(б)У. Втім, на думку меншовиків, реальні цифри осіб, позбавлених виборчих прав, значно більше, ніж офіційно задекларованих [16].

Остаточне конституційне закріплення авторитарних принципів управління в досліджуваній період відбулося з ухваленням 15 травня 1929 року на XI Всеукраїнському з’їзді Рад нового Основного Закону республіки. Ще 10 травня 1925 року IX Всеукраїнський з’їзд Рад ухвалив постанову “Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки”, якою затвердив зміни у чинній Конституції УСРР 1919 року, пристосовуючи їх до норм загальнорадянського законодавства. Проте в Конституції УСРР 1925 року знайшли відображення лише першочергові доповнення. Внаслідок цього Наркомату юстиції УСРР було доручено розробити проект нової Конституції радянської України, що був підготовлений на початку 1929 року, а його основою стала Конституція СРСР 1924 року і Конституція УСРР 1919 року з внесеними до неї у 1925 році змінами.

Нова Конституція складалася з п’яти розділів. Уже в загальних положеннях закріплювалися принципи вибіркового доступу до можливості брати участь у виборах: “Керуючись інтересами трудящих, Українська Соціалістична Радянська Республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції”. Підсумком конституційних перетворень стала консервація форми державного правління у вигляді Республіки Рад, що як і раніше, визнавалася Конституцією класовою організацією.

В розділі “Про виборчі права” законодавчо закріплювалися 7 категорій громадян, які не можуть обирати та бути обраними. Крім того, Всеукраїнському центральному виконавчому комітету надавалося право у разі потреби самостійно виявляти нові категорії громадян, позбавлених виборчих прав [17].

Таким чином, аналіз правової політики більшовицької партії стосовно опозиційних сил дає підстави стверджувати, що головне завдання офіційної влади полягало в закладенні фундаменту та дальшій розбудові тоталітарного суспільства, що знайшло своє законодавчо-правове відображення у Конституціях УСРР і СРСР 1919, 1924 і 1929 років. Практичне втілення конституційних норм забезпечувалося численними законодавчими актами, рішеннями, директивами, циркулярними розпорядженнями органів партійно-державної влади та силових структур. У них радянська влада позиціонувалася як “єдиний виразник інтересів робітничого класу і

трудового селянства”, а альтернативні їй сили вважалися експлуататорськими, контрреволюційними, антирадянськими. Внаслідок цього радянське право взяло курс на політичну дискримінацію, позбавлення громадянських прав, участі в роботі управлінських органів і будь-яких можливостей легальної діяльності політичної опозиції. Методи, за допомогою яких втілювався в життя процес переходу від напівавторитарної системи з домінуванням партії більшовиків до авторитаризму з монопартійністю, можна схарактеризувати як політичний екстремізм.

Література

1. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. — Тернопіль: Збруч, 2000. — 482 с.
2. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст./ Микола Миколайович Шитюк. — К.: Геліон 2001. — 532 с.
3. Білошицький С. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2001. — 344 арк.
4. Ветров Р. І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.): навч. посібник / Радій Іванович Ветров. — Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. — Дніпродзержинськ, 1997. — 112 с.
5. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pravnyk.info/idpu_12.html
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф. 1, оп. 3, спр. 2121. — Арк. 7.
7. ЦДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 8. — Арк. 35-36
8. ЦДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 1368. — Арк. 6
9. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 556. — Арк. 117-118
10. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 13, спр. 425. — Арк. 8-9.
11. Бакунин А. В. Генезис советского тоталитаризма // Уральский исторический вестник. — 1994. — № 1. — С. 104-105.
12. ДА СБУ, ф. 13, спр. 260. — Арк. 54
13. ДА СБУ, ф. 13, спр. 254. — Арк. 12.
14. ДА СБУ, ф. 13, спр. 423. — Арк. 11.
15. Готуємось до виборів // Комуніст. — 1927. — 14 лютого
16. Перевыборы Советов // Социалистический вестник. — 1927. — 26 февраля.
17. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року [Електронний ресурс]. . — Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>

On the basis of broad historiography and source base made an attempt to analyse the legislative-legal confirmation of the Soviet authorities of the liquidation policy against the opposition political parties of Ukraine. The main legal sources, which were used by the Bolsheviks in the fight against the political opposition during the period of formation of the totalitarian system, are considered.

Key words: early totalitarianism, the Communist party, opposition parties.